

Deáky Zita – Nagy Pál

Cigány katonák a második világháborúban és 1956-ban

2004-ben a Honvédelmi Minisztérium a kutatási terveibe bevette a cigány katonák második világháborús és ahhoz kapcsolódó, valamint az 1956-os emlékeinek, dokumentumainak összegyűjtését. Az előzetes kutatásra a gödöllői Szent István Egyetem három munkatársát kérték fel, így Gödöllő központtal készült az előzetes felmérés, amely elsősorban interjúkra támaszkodott, természetesen a témához kapcsolódó szakirodalmak mellett. A kutatás vezetői a SZIE munkatársai voltak: Nagy Pál a Cigány Történelmi és Néprajzi Gyűjtemény vezetője, aki a PTE BTK Nevelésszociológia és Romológia Tanszékén oktat, Kalányos Jánosné a Cigány Néprajzi és Történelmi Egyesület elnöke, Deáky Zita etnográfus és Madarász Imre szociológus¹.

Az interjúk egy részét Nagy Pál vezetésével a PTE BTK Nevelésszociológia és Romológia Tanszékén III. éves és a pedagógia szakvizsgás II. éves, valamint a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán Deáky Zita vezetésével a II. és III. éves hallgatók készítették. A kutatásban résztvevő hallgatók mindegyike Pécsen és Gödöllőn egyaránt részt vett „A cigányok a mai magyar társadalomban”, illetve „A cigányok magyarországi története” című kurzuson, hogy alapismeretekkel rendelkezzenek a magyarországi cigányok nyelvi és kulturális csoportjairól, és legfontosabb történelmi kérdéseiről. Az interjúk elkészítéséhez egy útmutatót szerkesztettünk a *Cigány katonák a háborúban, a táborokban, a munkaszolgálatban és 1956-ban*

¹ A kutatást 2005. májusban zártuk le a kutatási beszámolóval. A témáról a Kriza János Néprajzi Társaság 2007. decemberében tartott konferenciáján Deáky Zita tartott előadást. A beszámoló és az előadás együtt képezik jelen dolgozat alapját. Mire a dolgozat nyomtatásban megjelenik, 2008-ban „Cigányok a magyarországi hadtörténelemben” címmel lezajlik a kutatás újabb szakasza, amelyben a Honvédelmi Minisztérium támogatásával, a Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóintézete és a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Kar munkacsoportja mintegy négyezer oldalnyi, cigány katonákra vonatkozó levéltári dokumentumot tárt fel Nagy Pál irányításával.

címmel. Ebben 4 lépésben részletes útmutatást, módszertani segítséget adtunk a kutatáshoz.

A kutatás első lépése: Az adott település etnikai összetételének vizsgálata. A résztvevők keressék meg az önkormányzat, a cigány önkormányzat vezetőit és vezetőségi tagjait.

A kutatás második lépése: Mindazon helyszínek megkeresése, ahonnan információk szerezhetők a háborúban, illetve 1956-ban elesett cigány katonákról (hősi, I. és II. világháborús emlékművek, 1956-os emlékművek, könyvtár, helytörténeti gyűjtemény, családknál fellelhető levelek, fotók, katonai képeslapok, hagyatéki és egyéb iratok, katonakönyvek).

A kutatás harmadik lépése: Fel kell keresni azokat a családokat, akiknél feltehetően élnek még a kutatás témaköréhez tartozó férfiak, vagy családtagjaik. Azokkal lehetőleg magnóval kell interjút készíteni. Amennyiben nem lehet, akkor mindent pontosan le kell írni.

A kutatás negyedik lépése: Minden, a kutatás témaköréhez kapcsolódó tárgyi emlék (katonakönyv, iratok, fénykép, levelezőlap, dögécédula, katonalelég, emléktárgyak, ruhadarab, kitüntetés, levél, napló, fegyver vagy fegyverdarab) feltérképezése, írásban (névvel, címmel ellátva) dokumentálása, esetleg kölcsön kérni fénymásolásra, vagy le is lehet fotózni. A beszélgető partnerről fénykép készítése, ha lehetséges. Ezt is dokumentálva.

A kutatási beszámolóhoz összesen 48 interjút használtunk fel. Jóval több készült, de azok érdemlegesen kevésbé, illetve más témakörökhöz használhatóak. Az 48 interjúból 16 esetben az adatközlők csak közvetett információkat nyújtottak, hallomásból ismert, rokonoktól, ismerősöktől, szülőktől és nagyszülőktől származó eseményeket mondtak el.

A 48 interjú az ország különböző részein készült, mintegy kétharmad részben községekben, egyharmad részben városokban. A minta területileg nem reprezentatív, elsősorban a Dél-Dunántúlról, Közép-Magyarországról és Észak-Magyarországról álltak rendelkezésünkre interjúk.

Az adatközlők között mindhárom hazai nagy cigány fősoport képviselőjét megtaláljuk – magyar, beás és oláh cigány embereket. A csoporthoz tartozás azonban nem mindig egyértelmű. Több településen is megfigyelhető (pl. Ercsi), hogy napjainkban a csoportelkülönülés nem olyan világosan meghatározható, mint a 20. század közepén, vagy akár 10-15 éve, és ezt az interjúk készítői nem mindig dönthették el pontosan. Az utóbbi 30-35 évben jelentős változások történtek a nyelvhasználatban és a névhasználatban is, így a nevek sem jelentenek egyértelmű támpontot. Korábban hagyományosan cigány név ma már nem feltétlenül jelent cigányként való meghatáro-

zást, ugyanakkor a cigányok között gyakoriak lettek a korábban magyarokra jellemző családnevek.

A nyelvhasználat sem dönti el mindig a csoporthoz való tartozást. Több településen is előfordult, ott, ahol beások és oláh cigányok is élnek, hogy az egyik cigány nyelvről a másikra tértek át. Külön kutatást igényelne a vegyes házasságok (cigány–magyar) következtében megváltozott identitás vállalásának kérdése, az identitás kritériumainak meghatározása. A további kutatások számára fontos módszertani tanulság: a második világháború alatt vagy 1956-ban valamely településen élt cigányok nevei jelentősen különbözhetnek a ma ott élő cigányokétól!

A kutatás egyik nehézsége az adatközlők megtalálása volt, ugyanis az önkormányzatoktól nyert információk szerint (amiket alátámasztanak a demográfiai adatgyűjtések is) sok faluban a legidősebb cigány ember életkora nem éri el a 60 évet. A világháborús eseményekben érintettek már nem élnek, sőt a gyermekeik sem. A hatvan éven felüliek aránya a magyarországi teljes népességben 19,3%, amivel szemben a cigányságban a 60 felettiek aránya mindössze 4,5% (Nádori 1999: 17). 1956-tal kapcsolatban pedig gyakori, hogy azok a cigányok, akik vissza tudnak/tudnának emlékezni az 1956-os eseményekre, akkoriban nem is a mai lakóhelyükön éltek.

A kutatás fontos tanulsága, hogy a „közösség történelmi tudatának ébrentartásához” szükséges, „a kollektív emlékezet folytonosságát biztosító” objektivációk a cigányoknál „csaknem teljesen hiányoznak” (Havas 1989: 5–6). A kollektív emlékezet alig őrzött meg valamit a múltból, ennek oka a gyakori helyváltogatás, a bizonytalan megélhetés és életmódbeli jellegzetességek, a tárgyi emlékek szinte teljes hiánya, az alacsony iskolai végzettség, a többségi társadalomból való kirekesztettség. A cigányok többsége a történelmi sorsfordulókat sem úgy élte át, hogy azok „jelzőkaróként”, viszonyítási pontként szolgálhassanak, hogy azokhoz igazodva a múltat időben és térben elrendezni lehessen (Havas 1989: 6). Amihez hozzájárul még, hogy kevés azoknak a cigány embereknek a száma, akiknek a gyermekkori emlékei a vizsgált időszakig nyúlnak. Még kevesebben vannak azok, akik a háború idején és 1956-ban felnőttek voltak. Márpedig a kollektív emlékezet határát a legöregebbek gyermekkora jelenti. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ezen a téren érdekes összehasonlítási lehetőség adódik a paraszti kultúrával.)

A cigány családokban általában nagyon kevés a hosszabb ideig megőrzött személyes emléktárgy, a fénykép, level és egyéb személyes irat. A múlt-hoz és a múlt tárgyi emlékeihez való viszony összefüggésben van a család

polgárosultságával, az iskolázottsággal, illetve az életkeretek állandóságával vagy éppen az állandóság hiányával. Fotókat, leveleket, katonakönyveket, behívókat, egyéb dokumentumokat a polgárosult cigány családok őriznek nagyobb számban.

Az interjúkból az idő- és térmetszetet figyelmen kívül hagyva, a megélt élmények emelkednek ki, a szenvedéstörténetek, számos önreflexió a cigányság háborús szerepéről és a munkaszolgálatról. Fontos tanulság volt az is, és tapasztalataink összecsengenek a korábbi interjúkötetek tapasztalatával, hogy a cigány adatközlők visszaemlékezésében rendkívül kevés a konkrét adat, a tényszerű közlés. Az adatközlők személyes emlékei mindig töredezetek, ugyanakkor nagyok az eltérések a konkrét események felidőzésében. Főleg érzelmileg meghatározott emlékeket és élményeket fogalmaznak meg, térben és időben pontosan rögzíthető eseményről, pontosan felidézhető szavakról nem tesznek említést. A „mi történt”-nél fontosabb a „hogyan történt”, azaz egy eseményhez kötődő érzelmet idéznek fel, maga az esemény a homályban marad.

Ehhez kapcsolódik, hogy a cigányok a történelmi sorsfordulókat sajátosan őrzik emlékeikben. A visszaemlékezések és a történelmi források alapján bizonyosnak tűnik, hogy a holokauszt határozottabb és fontosabb viszonyítási pont számukra, mint a háború, a katonáskodás, vagy 1956, bár e tekintetben számottevő családi különbségek lehetnek. Az interjúalanyok sokkal könnyebben meséltek a munkaszolgálat gyötrelmeiről, mint a háborúról, vagy 1956-ról. Ezt az emlékezést erősíthette az elmúlt években a deportáltak és a munkaszolgálatosok kárpótlási lehetősége, és a médiumban a most már a zsidók deportálása mellett a cigánycsoportok említése is, valamint dokumentumfilmek készítése és bemutatása cigányokkal készített interjúkra alapozva. Évtizedekig ez szóba sem került.

Hasonlóan a többségi társadalom idős férfi tagjaihoz, sokan keveset vagy egyáltalán nem beszéltek/beszélnek a világháborús eseményekről, a fogságban megélt élményekről. Számos interjúban szó esik a hátszországban maradt deportált nők egyéni szenvedéseiről, amiről maguk a megaláztatást (megerőszakolást) szenvedett nők szintén nem beszélnek. Ezekről az eseményekről mindig másoktól – szomszédoktól, rokonoktól, ismerősöktől – kaptunk információt. A cigányok háborúban vagy a hátszországban témakört még sem a média, sem társadalomtudományok nem érintették.

Vonyarcon az adatközlő csupán ennyit mondott: *Kati néni elmesélte, hogy a nagyapja nem sokat mesélt a háborúról, mert nagyon megviselték az ott történt dolgok.*Váci adatközlő hasonló indokból maradt szűkszavú:

Tudja, apám nekem soha nem mesélt a háborúról, hogy az milyen volt számára, soha nem mesélt az ott szerzett élményeiről, talán azért, mert el akarta őket felejteni, ki akarta törölni az emlékezetéből. Balassagyarmati adatközlővel készült interjú: A többi [háborús] történetről mélyen hallgattott, ezt is csak egyszer mesélte el, s nem a gyermekeinek, hanem egy ismerősének, aki szintén megmenekült, s évek után újra találkoztak. Sára is csak azért hallotta, mert főzött, mikor mindezt mesélte. Kiskunlacházi adatközlő: A családok úgy nyilatkoztak, hogy nem beszéltek egymás között ezekről a dolgokról és nem is tartják őket különösen fontosnak a mai világban. Csörögi adatközlő: Tudja. Apám nekem soha nem mesélt a háborúról, hogy az milyen volt számára, soha nem mesélt az ott szerzett élményeiről, talán azért, mert el akarta őket felejteni, ki akarta törölni az emlékezetéből. Na elég hozzá annyi, hogy apám mikor még gyerekek voltunk mindig arra tanított bennünket, hogy akármilyen felkelés, forradalom, vagy ne adj Isten háború van kilátásban, próbáljuk meg távol tartani magunkat ezektől. Ő mindig azt mondta, hogy húzzuk meg magunkat, dolgozzunk becsületesen, mert itt van hely számunkra ebben a társadalomban, csak tudni kell, hogy hol van az a hely.

A kutatás közben sem kerülhettük ki azt a fontos kérdést, hogy „ki a cigány”, illetve a második világháború idején és 1956-ban kit tekintettek annak. Akkor sem voltak – a hétköznapi együttlésben, a tudományosságban – egyértelmű fogalmi keretek a „cigányság” meghatározására. A második világháború idején a cigányokat nem vették nemzetiségként számba. Sorsukat nem nemzetiségi, hanem szociális kritériumok határozták meg. Különösen fontos feltétel volt a korabeli jogalkotásban és a közgondolkodásban is a munkavégzés kategóriája, volt-e valakinek foglalkozása, vagy sem. Ezért egy-egy település cigány csoportjai, illetve egy-egy csoport családjai között jelentős különbségek lehettek. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a cigányok által folytatott tevékenységek egy része nem számított foglalkozásnak, és így munkakönyvet nem kaphattak, ennek hiányában pedig elvihették őket munkaszolgálatra. A kutatásokat tehát ki kell terjeszteni a korabeli törvények helyi értelmezésére és alkalmazására, mert ez alapvetően meghatározta a cigány csoportok sorsát az 1945 előtti időszakban. Például Csornán a beások tudtak munkakönyvet szerezni és megúszták a munkaszolgálatot, a más csoportba tartozók viszont nem.

Azokat a jogi kategóriákat, amelyek alapján cigány emberek sorsáról hatósági személyek döntéseket hoztak, többféleképpen értelmezhetők, s a következmények ilyen értelemben is helyi szinten dőltek el. Az 1939: II. tc. (A

Honvédelemről) IV. rész II. fejezet 87. §, amely kimondta, hogy „nemre való tekintet nélkül minden személy, aki 14. életévét betöltötte és 70. életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy a honvédelem érdekében testi és szellemi képességének megfelelő munkát végezzen” (Bársony–Daróczi 2004: 23). Ezt a törvénycikket foganasította és helyezte gyakorlatba az 1942. évi XIV. tc., amely a munkaszolgálat intézményéről rendelkezett.

Az 1944 májusában kiadott rendelet szerint a „munkakerülőket” munkászázadokba kellett besorozni. Akit tehát a helyi hatóságok munkakerülőnek nyilvánítottak, azt katonai munkatáborba vitték. Ezt a rendeletet pontosította az 1944. augusztus 24-i rendelet, amely cigány katonai munkaszolgálatos századok felállítását írta elő. A rendelet eredendően 50 cigány munkászázad felállítását irányozta elő, mintegy 10-12 ezer 18 és 50 év közötti cigány férfi számára, akik nem rendelkeztek állandó munkahellyel (Szita 2001: 26). Az, hogy az augusztusi rendelet miként érintett cigány embereket, azaz elhurcolták-e őket honvédelmi munkajeggyel, vagy kötelezték-e őket munkaszolgálatra, a helyi hatóságok rugalmas jogértelmezésén és a környezet segítőkészségén is múlt. Az tehát, hogy valamely cigány férfit a hadseregbe sorozták-e be, vagy munkaszolgálatra vezényelték, alapvetően attól függött, hogy a korabeli értelmezés volt-e munkája, vagy sem (Szita 2001: 99).

Kutatásunk egyik legfőbb szakmai tanulsága, hogy a magyarországi cigányok második világháborús és 1956-os sorsát legelsősorban a helyi társadalomból érkező hatások befolyásolták. Mivel a helyi hatóságok különféle módon értelmezték a központi rendeleteket, különféle módon hajtották azokat végre, így vidékenként és településenként eltérő lehetett a cigányok sorsa is. Általánosságban felvethetjük fontos kritériumként a helyi társadalom polgárosultságának és a cigány népesség asszimilálódottságának kérdését. A jelenlegi kutatások alapján nyitott kérdés, hogy az erősebben integrálódott családokból többen kerültek-e sorozás útján a hadseregbe, és a kevésbé integrálódott, a cigány telepeken szegregálódva élő cigány csoportok pedig nagyobb eséllyel kerültek munkaszolgálatos századokba, illetve őket a deportálások is jobban érintették.

Az eredeti célkitűzéstől eltérően, a kutatás nagyobb arányban nem szorosán vett hadtörténeti eredményeket hozott. Az adatközlők elsősorban arról beszéltek, miként élték át a második világháborút és 1956-ot, s ebből egy sajátos mentalitástörténet is kirajzolódik, túl azon, hogy mindannyian a szegénységet, az éhezést, a megaláztatást emelték ki sorstörténetükből.

Kutatásunknak egyik fontos eredménye, hogy az oral historyból kiindulva az interjúk alapján felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a holokauszt

(Pharrajimos) mellett kevésbé kutatott és ismert a cigányok katonaelete az első és második világháborúban (laktanya, kiképzés, frontszolgálat). Ugyanígy keveset tudunk a munkaszolgálatos századokról. Ezzel kapcsolatban az interjúknak hallatlanul fontos szerepe van, mert a központi rendeletek végrehajtásának gyakorlatát így ismerhetjük meg, illetve a rendelkezésünkre álló dokumentumokból nem mindig állapítható meg, hogy cigányokról szólnak-e. Rendkívül fontos altémának tekinthetjük a hadifogság történetét, ugyanis ma sem tudjuk, hány cigány katona került fogságba és hányan tértek vissza. Ezekről a későbbi kárpótlási dokumentumok sem adnak tájékoztatást, mert a hadifogságot járt cigányok nem minden esetben tudták, hogy kárpótlási lehetőséggel élhetnek. A második világháború után „malenkij robotra” elhurcolt cigányokról sincsenek adataink. A mostani kutatás során készült interjúkból fontos, a további feltárásokat segítő adatokat nyertünk ezekről a témákról. Keveset beszéltek eddig a kutatók a háború alatt a hátszországban élő cigányok szenvedéseiről. Noha az interjúkból kiderül, hogy ugyanúgy érintette őket a frontvonalak változásai (gyilkosságok, rablások, erőszakoskodások, rekvirálások, zabrálások és ezek következményei).

Kutatásunk segíthet tudatosítani, hogy a cigányok ugyanúgy kivették a részüket a közös küzdelmekből, szenvedésekből és sorsuk, történelmük közös a nemcigányokéval.

A magyarországi cigányok a háború után nem tapasztalták meg a túlélés megnyugvását, a sanyarúság utáni rendezett újrakezdet. Történeteikben sokszor összekeverednek az időmetszetek, s az egyes korszakok szereplői, valamint az átélt események és a róluk később szerzett ismeretek. Nem válik el a csendőr és a rendőr, a fajgyűlölő és a kommunista. Minden rendszer egyként elnyomóként jelenik meg számukra, minden korszak alapvető érzése a félelem. Több interjúban is szóba került, hogy a „nyilasok” közöttünk élnek, még mindig van hatalmuk, és tartani kell tőlük. Valójában a „nyilas”, mint gyűjtőfogalom élt tovább, szimbolikussá vált, magában foglal minden olyan hatóságot, amely a cigányok számára félelmet és fenyegetettséget jelenthet.

Kutatásunk több módszertani tanulsággal is szolgál. Az oral history-ból kiindulva kiemelt szerepet kap a helytörténeti kutatás, figyelmet fordítva azokra a kritériumokra, amik alapján a helyi társadalomban valakit cigánynak tartanak. Ennek ugyanis következményei voltak az adott cigány családra és egyénre is. A levéltári kutatások forrásértékét nem lebecsülve, látnunk kell, hogy a levéltári fondok irataiból többnyire nem ítéhető meg a katonák és más személyek cigány származása. Ugyanakkor azt is meg kell állapíta-

nunk, hogy a kutatók nagy terjedelmű levéltári fondokról nem is tudnak, s nem használták még ki az ezekben rejlő lehetőségeket. A nagyobb mérvű forrásfeltárás teheti lehetővé a jövőben, hogy kidolgozhatassuk a forrásokban szereplő személyek identifikálásának adekvát módszerét.

Elkövetkezendő munkáinkban és a kutatás egészében a következő sorrendet célszerű követni:

- a. Kisebb, összefüggő területi egységet kiválasztani.
- b. Feltárni a rendelkezésre álló legfontosabb könyvészeti és levéltári forrásokat (helytörténet).
- c. Felkutatni a lehetséges adatközlőket és elkészíteni az interjúkat.
- d. Kiegészítő levéltári kutatás és esetleges újabb interjúk révén tovább vinni azokat a lehetőségeket, amelyek fontosak, de az első körben az adatközlők csak mellékesen említették meg (pl. a Don-kanyarnál elhunytak).

Kiemelkedően fontos, hogy egy településen lehetőleg mindenkit fel kell keresni, aki valamilyen módon érintett volt a háborúban, a hadifogságban, a deportálásban, a hátország eseményekben. Meg kell keresni a túlélőket, a közvetlen hozzátartozókat, a cigány és a nemcigány embereket, összegyűjteni a visszaemlékezéseket, élettörténetet, családtörténetet, a tárgyi emlékeket, az iratokat, leveleket.

Csak néhány aspektusra szeretnénk felhívni a figyelmet. A megkérdezett cigány férfiak mindegyike elmondta, hogy a katonaságban és a hadifogságban származásuk miatt nem éreztek megkülönböztetést. A bajban valódi bajtársiasság uralkodott. Szinte idealizálták ezt az érzést és tapasztalást. Ebből a szempontból kitüntetett tér és idő volt a háború és a hadifogság, az egyenrangúság érzése, az egymásrautaltság megélése alapélménnyé vált. Hangsúlyozták, hogy nem cigány voltuk jelölte ki helyüket a közösségben, hanem emberségük és ügyességük. Ez a háborús megpróbáltatások és szenvedések mellett pozitív élményként maradt meg a megkérdezettekben.

Az interjúkból nem volt megállapítható, hogy a rendfokozatok és a kitüntetések megszerzésében szignifikáns különbség volt-e a roma és a nemroma katonák között. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a cigányokat nem etnikai vagy nemzetiségi kritériumok alapján ítélték meg (Karsai 1992), hanem szociális kritériumok szerint. Békés megyei levéltári adatok azt mutatják, hogy a civil életben polgárosultabb és erősebben asszimilálódott cigány férfiak kaptak a második világháború idején szakaszvezetői, tizedesi, őrzővezetői rangot. Pincér, kereskedősegéd, kazánfűtő, kovácssegéd, zenész foglalkozásúak voltak közöttük. A honvédek sorában lakatossegéd,

napszámos, hentessegéd, földműves, teknős a gyakori foglalkozások.² Egy szolnoki adatközlő pedig pl. 1956-ban tisztként szolgált a hadseregben.

A kárpótlás kérdésében azonban nem tudták az érdekeiket érvényesíteni. Az ötven megkérdezett katonaviselt ember közül ketten számoltak be arról, hogy a háború után kárpótlásban részesültek, vagy a nyugdíjukba beszámították a katonaidőt, a fogságban töltött időt. Szendrőládi adatközlő úgy érzi, ma is megalázott, mivel ezidáig nem kapott semmiféle kártérítést, csak az IOM által kitöltött adatlap után küldtek neki körülbelül 200 ezer forintnak megfelelő összeget, illetve „megalázónak” nevezhető segélycsomagot. A másik „kárpótlott” szerint *Kaptunk kárpótlást, ki mennyit.*

Egy budapesti adatközlő az információk lassúsága miatt maradt le a kárpótlásról: *Kárpótlást nem kaptam, mert nem tudtam róla, amikor pedig megtudtam, hogy lehet ilyen kapni, addigra már késő volt, mert már lejárt az igénylési határidő.*

A kárpótlásból való kimaradásuk egyik oka az információ és a dokumentumok hiánya, a másik a helyi hatóságok diszkriminatív eljárása. A hiányzó dokumentumok nélkül az önkormányzatok elindíthatták a keresést és az igazolást. Előfordult azonban, hogy a kárpótlásra jogosult férfi meghalt, az idős és félanalfabéta feleségét papírok hiányában az önkormányzat elküldte azzal, hogy nem jogosult, menjen haza. Senki nem segített az érdekei képviselésében.

A cigányok 1956-os szerepével eddig nem foglalkozott a társadalomtudomány. A kutatók többnyire abból indultak ki, hogy a cigányok többsége vidéken, zárt közösségekben élt, s nem vett részt a közéletben. A telepeken cigányok ezrei éltek, s ezek az éhező, gyakran trachomás, tbc-s emberek közömbösesek voltak a politikai események iránt. A megállapítás általánosíthatósága kérdéses, s a jelenlegihez hasonló kutatások egyik fontos feladata éppen annak megválaszolása, hogy a cigányságnak az életét, pl. 1956-ban milyen mértékben érintették a korabeli események; tudomást szereztek-e róluk, hogyan, milyen mértékben, s miként reagáltak. A kutatásaink alapján – hangsúlyozva, hogy csak a kezdeti lépéseknél tartunk, úgy véljük, hogy a cigányságban erősebb volt a szociális reakciókészség a politikainál, a belső problémáik megoldásának lehetőségei élénkebben érdekelték őket, mint a gazdaság vagy a politikai rendszer átalakítására irányuló, ám az ő életüket közvetlenül nem érintő „külső” események. Amikor 1957-ben létrejött

² Békés Megyei Levéltár, V. B. 173 e. 16.

a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, valóságos panaszáradat lepte el. A cigányok főként szociális érdekvédelmet és hatósági zaklatásokkal szembeni jogvédelmet kértek.

Az 1950-es évek legnagyobb, cigányokra vonatkozó felmérését 1957-ben a Munkaügyi Minisztérium végezte Pogány György és Bán Géza irányításával. A megyei tanácsoktól beérkező jelentések alapján Pogány és Bán írt összefoglaló, 23 oldalas jelentést a cigányság helyzetéről, melynek kézírata az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található³, címe: *A magyarországi cigányság helyzetéről*. Rövidített változatát 1958-ban publikálták (Pogány–Bán 1958). A korábbi kutatások rámutattak, hogy a második világháború előtti években a magyarországi cigányság történetének mélypontját élte. A fentebb említett felmérések adatai azt mutatják, hogy az 1950-es évek közepén a mélypontról való elmozdulás az ország nagy részén nem kezdődött el. A cigány lakosság zöme vidéki telepeken élt. A cigányok szociális helyzete, egészségi állapota, lakásviszonyai, kommunális ellátottsága rendkívül kedvezőtlen volt. A Munkaügyi Minisztérium 1957-es felmérésének a megyéktől érkezett adatlapjai megtalálhatóak a megyei levéltárakban a megyei tanácsok munkaügyi osztályainak irataiban⁴. Feldolgozásukat a következőkben végezzük el. Számunkra most fontos a cigányság politikai, közéleti aktivitására kérdező 2.d. pont, amely a cigányság 1956-os szerepéről is tartalmaz adatokat.

Az 1957. évi megyei jelentésekből a következő adatokat ismerjük (Sághy 1996: 29–30):

Békés megye:

„Több cigány részt vett az ellenforradalmi események alatt a tüntetésekben és a rendőrség lefegyverzésében.”⁵

Borsod-Abaúj-Zemplén megye:

„Az ellenforradalmi események során a fegyvereket nem politikai céllal szereztek, hanem rablás és fosztogatás érdekében. Sajnos ez a tevékenységük nagy mértékű volt.”⁶

³ Jelzete: MD 11488.

⁴ 2007-ben megtörtént a szóban forgó forráscsoport teljes feltárása a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán alakult romológia munkacsoport tevékenységének keretében.

⁵ Békés Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály. *Cigányság felmérése*. 1957. aug. 13. 197/1957. sz.

⁶ B-A-Z Megyei Tanács VB. *Elnökétől. Borsod megyei cigányság száma és társadalmi helyzete*. 1957. aug. 7. 1024/1957 Tk.

Hajdú-Bihar megye:

„Az ellenforradalmi események hatására pl. Hajdúböszörmény határában 1956 végén fegyveres rablóbandát alakítottak és rettegésben tartották a tanyavilág lakóit, de ez nem jellemző rájuk...”⁷

1958 tavaszától a cigányokat is jelentősen érintő internálási akció zajlott az országban. Az 1957. október 26-án megalakult (Sághy 1996: 31) Cigányszövetséghez tömérdek panasz érkezett, hogy cigányokat Tökölre internáltak annak ellenére, hogy 1956-ban a cigányok tömegesen, külön cigány érdekeket megfogalmazva nem léptek fel. László Mária újságíró 1958 májusában úgy tudta, hogy a tököli őrizetes táborban levő személyek egynegyede cigány. Sokukat tévedésből, feltételezések alapján, ártatlanul internálták, s az is előfordult, hogy valakit olyan bűncselekményért vittek el, amelyért már letöltötte a büntetést. A táborban rosszul bántak velük, hozzátartozóik gyakorta hónapokig nem tudták, hová és miért vitték el őket. Azokban a panaszlevelekben (a Cigányszövetséghez érkeztek), amelyekben szó esik a letartóztatás okáról, nem említenek politikai indokokat (részegeskedés, szénalopás, lókereskedés, koldulás, közveszélyes munkakerülés, erkölcstelen életmód).

A cigányok politikai magatartásáról és 1956-os szerepének értelmezéséről a korabeli publikációkban kevés adat szerepel, azok is egymásnak ellentmondóak. Vendégh Sándor (a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője) 1960-ban ezt írta: „A cigányok jelenlegi politikai hovatartozóságát ... nem lehet egységesen pozitívnak tekinteni. Igaz, hogy sokan közülük tagjai a pártnak, részt vettek az ellenforradalom leverésében, többen ma is tagjai a karhatalomnak és a munkásőrségnek. De számunkra nem ezek jelentik a cigányproblémát... Társadalmunk szocialista előrehaladása... a hagyományos cigányfoglalkozást úzóket... deklasszálta. Talán ezzel is magyarázható, hogy 1956-ban számarányukhoz képest aránylag sokan vettek részt ellenforradalmi eseményekben. Ezek a körülmények különösen szükségessé teszik, hogy a cigányok közötti politikai nevelőmunka élére a kommunisták álljanak” (Vendégh 1960).

Sajátos probléma, hogy 1956-nak volt-e köze a Cigányszövetség megalakulásához. A szövetség létrehozására irányuló kezdeményezés 1955 novemberében indult el, az 1956-os népfelkelés ezt megakasztotta. 1956-ban a cigányok tömegesen, külön cigány érdekeket megfogalmazva nem léptek

⁷ Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztálya. *Cigányság helyzete*. 1957. aug. 14. 361/1957.

fel. A karhatalomban a szocialista hatalom által felhasznált cigány katonák pályája értelmezhető egyfajta „felemelkedésként”, de túlzás a Cigányszövetség 1957-es létrejöttét a szocialista rendszer cigánysággal szembeni hálajaként értelmezni, vagy azt sugalmazni. Ezt teszi pl. Berey Katalin: „Nem csak rájuk [a cigányokra], hanem a különböző nemzetiségi csoportokra is tartózkodó passzivitás volt jellemző. Később, a nemzetiségek helyzetével foglalkozó párthatározat ezt úgy fogalmazta meg, hogy »példamutató módon« viselkedtek” (Berey 1990: 7–72).

Az említett párthatározat nincs kiadva. Az 1958. október 7-én elfogadott határozatról van szó, címe: *A Politikai Bizottság határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról.*⁸ A hivatkozott hely szövege: „Az ellenforradalom idején a nemzetiségi dolgozók túlnyomó többsége a népi hatalom oldalán állt és az ellenforradalom leverése után a magyar dolgozókkal együtt kivették részüket a politikai és gazdasági konszolidációért folyó munkából.” Konkrétan tehát szó sem esik a cigányságról, s az 1956-os szerepvállalás értékelése rájuk nem vonatkozik, 1958-ban ugyanis már fel sem merült a pártvezetésben, hogy a cigányság nemzetiségi státuszt nyerjen, sőt a szovjet ideológia adaptálásával az ellenkező értelmű ideológián dolgoztak a minisztériumban. Ennek máig ható következményei vannak, és meghatározzák a cigányok helyzetét a mai magyar társadalomban.

A továbbiakban négyféle kutatási utat tartunk fontosnak:

- a. Azoknak a tömeggyilkosságoknak a kutatását, amelyek a közelmúltban megjelent cikkek ellenére még nem kellően feltártak (adalékokkal szolgáltunk a lengyeli, balassagyarmati és szolgálgyházi esetekhez).
- b. A gettókról további interjúk készítését.
- c. A háborúban részt vett, még életben levő cigány katonák tervszerű felkutatását, illetve az elesettek még élő hozzátartozóinak felkutatását. Utóbbi kezdeti lépése az lehet, hogy megkeressük azok hozzátartozóit, akiket az adatközlők említettek (Csorna, Gyöngyösmellék, Kiskőrös).
- d. A cigány katonákra vonatkozó katonatörténeti levéltári dokumentumok feltárását és feldolgozását. Különösen fontosak azok az iratok, amelyekből adatok nyerhetők az 1939-es honvédelmi törvény alapján „normál” katonai szolgálatot teljesített katonákról (pl. hadigondozási iratok).

⁸ MOL. MDP-MSZMP Iratok Osztálya, 288. f. 5/98. őe. 78–89.

Szakirodalom

BÁRSONY János – DARÓCZI Ágnes

2004 *Pharrajimós. Romák sorsa a holocaust idején* 1. L' Harmattan, Budapest

BEREY Katalin

1990 A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: BEREY Katalin – HORVÁTH Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 7–72.

HAVAS Gábor

1989 A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és közösség* 16. (4) 3–20.

KARSAI László

1992 *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány holocaust-hoz*. Cserépfalvi, Budapest

NÁDORI Zsolt (szerk.)

1999 *A magyarországi romák egészségi állapota*. Nemzetközi Fejlesztési és Beruházási Bank (A Világbank Magyarországi Regionális Képvisellete) – Roma Sajtóközpont, Budapest

POGÁNY György – BÁN Géza

1958 A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*. (5) 42–45.

SÁGHY Erna

1996 *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

SZITA Szabolcs

2001 *Együttélés, üldöztetés, holokausz*. Korona Kiadó, Budapest

VENDÉGH Sándor

1960 A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. *Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus. Tájékoztató*. (2) 38–55.